

ли: в курсах української діалектології, етнолінгвістики, сучасної української літературної мови, спецкурсах та спецсемінарах, при написанні курсових, дипломних і магістерських робіт з проблем ареальної фраземіки.

Список використаних джерел

1. Атлас української мови : у 3-х т. / ред. кол.: І.Г. Матвіяс, Я.В. Закревська та ін. – К. : Наук. думка, 1984. – Т. 1. : Полісся, Середня Наддніпрянщина і суміжні землі. – 1984. – 520 с.
2. Березовська Г.Г., Розгон В.В., Тищенко Т.М. Діалектологічна практика : методичні рекомендації / Березовська Г.Г., Розгон В.В., Тищенко Т.М. – Умань : Пронікс, 2005. – 22 с.
3. Глушко М.С. Методика польового етнографічного дослідження : навч. посібник / М.С. Глушко. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. – 288 с., іл.
4. Грещук В.В. Діалектологічна практика: методичні рекомендації до проведення діалектологічної практики (для студентів філологічного факультету спеціальності «Українська мова і література» / В.В. Грещук. – Івано-Франківськ, 1983. – 24 с.
5. Грещук В.В., Вакалюк Я.В. Діалектологічна практика: програма для студентів спеціальності 2102 «Українська мова і література» філологічних факультетів педагогічних інститутів УРСР / В.В. Грещук, Я.В. Вакалюк. – К., 1988. – 24 с.
6. Дейниченко Н.П. Питання вивчення зоологічної лексики рідного краю в курсі «Українська діалектологія» : методичні поради / Н.П. Дейниченко. – Суми, 1984. – 119 с.
7. Інструкційна програма з питальником для збору лексики з тваринництва / уклад. В.М. Куриленко. – Глухів, 1978. – С. 34.
8. Конобродська В. Л. Курсова і дипломна роботи з етнолінгвістики: навч. посібник / В.Л. Конобродська. – Житомир : «Полісся», 2003. – 236 с.
9. Матвіяс І.Г. Народна фразеологія в матеріалах Атласу української мови // Питання фразеології східнослов'янських мов : тези респ. наукової конференції – К. : Наук. думка, 1972. – С.147-148.
10. Міняйло Р. Діалектні фразеологічні одиниці у словниках // Діалектологічні студії.1. : Мова в часі і просторі / відп. ред. П.Гриценко, Н.Хобзей. – Львів : Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАНУ, 2003. – С. 392-397.
11. Ужченко В.Д. Східноукраїнська фразеологія : монографія / В.Д. Ужченко. – Луганськ : Альма-матер, 2003. – 362 с.
12. Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологія сучасної української мови: навч. посіб. / В.Д. Ужченко, Д.В. Ужченко – К. : Знання, 2007. – 494 с.
13. Шеремета Н.П., Коваленко Н.Д. Навчальна практика з діалектології: навч. посібник / Н.П. Шеремета, Н.Д. Коваленко. – Кам'янець-Подільський : Інформаційно-видавничий відділ Кам'янець-Подільського державного університету, 2003. – 84 с.

Summary. Authentic and thoroughly fixed dialect material is of a great importance for linguistic researches of different aspects.

In the article the general demands to the field researches in dialectology are outlined, the methodological recommendations about collecting and categorizing of phraseological units of dialect language have been suggested for the first time.

Key words: phraseological unit, field researches, dialectology, questionnaire program, dialect language.

УДК 811.161.2'367

Р.В.Козак

КОГНІТИВНО – ПРАГМАТИЧНЕ СПРЯМУВАННЯ СИНТАКСИЧНИХ ЗАСОБІВ – РЕПРЕЗЕНТАНТІВ КОНЦЕПТУ ЕКСПРЕСИВ В УКРАЇНСЬКІЙ І РОСІЙСЬКІЙ МОВАХ

У пропонованій статті автор робить спробу обґрунтувати поняття «концепт експресив» та визначити місце останнього у системі синтаксичних концептів. Виокремлено різновиди експресії у різних типах синтаксичних одиниць, описано найхарактерніші експресиви, що уможливають презентацію глибинних механізмів моделювання синтаксично репрезентованих концептів й у цілому динаміку мовленнєво-мислительних процесів.

Ключові слова: *концепт, граматичний концепт, синтаксичний концепт, концепт експресив, експресивне значення, синтаксичні засоби, моделювання концептів.*

Активною формою вираження антропоцентризму й етноцентризму в українській і російській мовах є експресивність, дослідження феномену якої тісно пов'язується з розглядом проблеми експресивної функції мови. Сьогодні вивчення категорії експресивності, а також експресивних синтаксичних конструкцій як засобів її вираження на рівні синтаксису посідає одне з центральних місць у лінгвістиці, тому що для сучасної науки про мову притаманні суб'єктивний бік мовлення, модусу, прагматики на рівні висловлення і тексту.

Погляди лінгвістів щодо проблеми визначення та засобів вираження категорії експресивності, особливо синтаксичної (оскільки основною функцією синтаксису є комунікативна), не збігаються.

Когнітивна лінгвістика розкриває нові обрії для переосмислення напрацьованих в українському та російському мовознавстві проблем щодо розгляду структур подавання знань, в тім числі й щодо експресивного синтаксису. Це зумовлює з'яву нових термінологічних понять, до числа яких відносимо *синтаксичний концепт, концепт експресив* та інші, що не мають однозначного тлумачення та визнання усіма науковцями, потребують детального вивчення та удосконалення термінологічного апарату, що й визначає **актуальність** теми статті.

Мета статті – довести лінгвістичну правомірність уживання термінів «*синтаксичний концепт*», «*концепт експресив*» та визначити синтаксичні засоби їх вираження в українській і російській мовах. Визначена мета потребує розв'язання таких **завдань**: – проаналізувати сучасні погляди лінгвістів на експресивність та експресивний синтаксис; – обґрунтувати когнітивне значення та прагматичний обсяг термінів *синтаксичний концепт, концепт експресив*; – описати синтаксичні засоби репрезентації *концепту експресив*. Методологічною і теоретичною основою лінгвістичної розвідки стали праці відомих українських, російських і зарубіжних лінгвістів в галузі когнітивної лінгвістики, функціонального і семантичного синтаксису А. Загнітка, О. Селіванової, І. Карамішевої, Н. Арутюнової, Г. Волохіної, Г. Золотової, Л. Фурс, О. Падучевої, З. Попової, І. Стерніна, М. Булініної, З. Аглеєвої, Н. Krizkova тощо.

Новий погляд на експресивність загалом та експресивний синтаксис зокрема, їх вивчення через основи когнітивної лінгвістики зумовив в останні десятиліття плідний розвиток когнітивних досліджень і, насамперед, розробки теорії концепту. Як відомо, концепти можуть об'єктивуватися як вербальними, так і невербальними засобами. Розмаїття можливостей репрезентації дозволяє тлумачити концепти, марковані лексичними, фразеологічними й синтаксичними засобами. Якщо дослідженню лексичних і фразеологічних концептів лінгвісти приділяють досить активну увагу, то інтерес до вивчення репрезентації концептів синтаксичними знаками з'явився відносно недавно, незважаючи на те, що основним засобом спілкування є висловлення як конкретна мовленнєва одиниця. Хоч спостерігається підвищений інтерес до синтаксичних концептів, проте той незначний проміжок часу, що пройшов з моменту їх виокремлення, не дозволив детально вивчити усі питання щодо становлення, функціонування й об'єктивізації термінів *синтаксичний концепт, концепт експресив*, що стали предметом нашого дослідження. Адже через експресиви можлива презентація глибинних механізмів моделювання синтаксично репрезентованих концептів і в цілому динаміки мовленнєво-мислительних процесів. Це зумовлює глобалізацію нагромаджених лінгвістичних результатів. Одним із шляхів, що сприяють цьому, є пошук підвалини, яка може у тій чи тій проєкції використати результати спостережень, зроблені представниками різних методологій і шкіл, вибудувати синтаксичну концепцію, що дозволяє використовувати їх без методологічних конфліктів.

Актуальність такого типу дослідження не піддається сумніву. Наскільки нам відомо, жодне із таких намагань не зумовило створення задовільної методології. Проте такі підходи створювалися неодноразово, прикладом чого є теорія *синтаксичного концепту*.

Когнітивний напрям став новою можливістю опису, оскільки для нього властивим є синтез синтаксису і семантики й розуміння сутності механізмів взаємозв'язку значень, при цьому конструкції розглядаються як групи одиниць із фіксованою структурою, вивчати які необхідно в цілому, а не як набір окремих елементів. Граматика конструкцій має значні теоретичні можливості, проте в аспекті цих властивостей були досліджені в основному факти європейських мов, переважно англійської. З цього погляду матеріал східноєвропейських мов являє особливий інтерес з причини наявності багатой лінгвістичної традиції, яку також необхідно враховувати і звертаючись до нових теорій. Проблема існування синтаксичних концептів як позначуваних синтаксичних знаків, поряд із концептами лексичними і фразеологічними, була піднята проф. З. Д. Поповою у кінці ХХ століття. У монографії, написаній у співавторстві з Г. А. Волохіною «Синтаксичний концепт російського простого речення» (1999), З. Д. Поповою було висунуто розуміння *синтаксичного концепту* як типової пропозиції, яка зафіксована конкретною структурною схемою простого речення, і вказано на можливість повністю об'єктивного розкриття

складу синтаксичних концептів сучасної російської мови через структурні схеми, виділені на основі їх інформативної достатності [3].

Після цього видання почали з'являтися й інші дослідження, присвячені розгляду різних синтаксичних концептів, їх формування, способів мовного вираження як у російській, так і в англійській, французькій, пізніше – в українській мовах [1, 2, 5, 9, 10, 11 тощо].

Зокрема, проф. А. П. Загнітко у статті «Типологія категорій та одиниць когнітивного синтаксису» наголошує, що «одиницями когнітивного синтаксису постають глибинні семантичні структури, що можуть бути встановлені прямо і шляхом різноманітних трансформацій [4, 51], а також підкреслює, що «розгляд одиниць і категорій когнітивного синтаксису належить до перспективних напрямів сучасного мовознавства, оскільки уможливило новітній погляд на специфіку національно-мовних синтаксичних моделей та їхнього співвідношення в тих чи інших параметрах із загальнолюдськими універсалами» [4, 51].

О.О. Селіванова у підручнику «Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми» (розділ «Когнітивний аспект синтаксису») [10], визначаючи концепт як інформаційну структуру свідомості, різноsubstrатну, певним чином організовану одиницю пам'яті, глобальну мовленнєву одиницю, ідеальну сутність, що формується у свідомості людини, тим самим не заперечує, а підтримує думку про право на науковий обіг терміну *синтаксичний концепт*.

І.Д. Карамішева у статті «Дискусійність виокремлення «синтаксичного концепту» в сучасних лінгвокогнітивних дослідженнях» [6], обґрунтовуючи доцільність використання терміну, зазначає, що «синтаксичний концепт – це багатовимірна структура, що відображає результат концептуалізації людиною на рівні свідомості ситуацій довколишньої дійсності та їх категоризації у вигляді типових пропозицій; це тип граматичного концепту, що отримав закріплення в стійкій структурній схемі».

Отже, вся сукупність структурних схем, що подає певний концепт, утворює його синтаксичне поле зі своїм ядром і периферією [8]. Поняття поля передбачає і ядра периферії. Ядро поля синтаксичного концепту заповнюють спеціалізовані структурні схеми, розгляд яких з погляду прерогативи існування синтаксичного концепту є правомірним й необхідним.

Термін *концепт експресив* зустрічаємо у працях Л.О. Фурс, використовуваний автором у теоретичному плані та щодо когнітивного синтаксису німецької мови. Л. О. Фурс обмотивовує правомірність існування такого терміну у межах конфігурально-актуалізованого обсягу знань, що, на думку мовознавця, «охоплює осмислення типових схем зв'язку слів у реченні та їхню мовленнєву актуалізацію. Виділювана структура знань в цьому випадку визначається концептами «*наявність*», «*безособовість*», «*інверсив*», «*верифікатив*» й «*експресив*» [12, 32]. Автор вважає, що концепт *експресив* «передає емоційне ставлення мовця до факту дійсності. Вербалізація концепту передається емоційно-експресивною конструкцією <...>. Базові концептуальні характеристики не домінують у структурі таких концептів. У фокусі уваги перебувають суб'єктивні смисли мовця як спостерігача ситуації. Це зумовлює, поряд із репрезентацією базових концептуальних характеристик, вербалізацію показників оцінної діяльності мовця» [12, 33]. Звичайно, ми не можемо погодитися з думкою Л.О. Фурс щодо емоційного виявлення концепту *експресив*, оскільки переконані, що поняття емоційності й експресивності мають різну природу, про що ми поведемо мову в іншій статті, а сам термін підтримуємо як когнітивну репрезентацію експресивного синтаксису і послуговуємося ним у своїх дослідженнях.

Синтаксичні концепти, особливо *експресиви*, репрезентують як мовні, так і немовні значення. Бранко Тошович підкреслює, що експресивний синтаксис має «значно вищий потенціал, аніж морфологія, <...> синтаксична експресивність є абстрактнішою категорією – вона виявляється як підсилювальна функція синтаксичної конструкції» [11, 68]. У цьому зв'язку ми розуміємо *експресивність* як реалізацію експресивної функції національної мови, що полягає у забезпеченні, через свідомий вибір етнонаціональних мовних засобів інтенсивності, оцінки, емотивності й образності, передаваного змісту лінгвокультурологічної спадщини. У цьому зв'язку синтаксичні концепти є відбитком чи то знання певного граматичного концепту, або смислу (тобто, пропозиційного значення), чи то репрезентують певний концептуальний зміст немовної ознаки як судження про світ (конкретний зміст речення), а також поняття синтаксичної моделі, або структурної схеми речення, синтаксичних позицій і синтаксичних функцій конкретних слів, що функціонують у реченні, синтаксичного зв'язку і різних його типів тощо. Синтаксичну систему мови можемо поділити на три типи синтаксичних структур-одиниць: а) таксономічні (непредикативні) синтаксичні одиниці, що позначають предикатні аргументи і їхні взаємовідношення, – словоформа, синтаксична форма, словосполучення; б) функціональні (предикативні) синтаксичні одиниці, що позначають суб'єктно-предикативні відношення як глибинні структури, – член речення, предикатна конструкція, детермінантна конструкція; в) комунікативні синтаксичні одиниці – просте речення, складне речення, складне синтаксичне ціле (текст). У перелічених типах синтаксичних одиниць виділяємо такі різновиди експресії: в перших двох (а); б)

) – експресія є потенційною, а синтаксичні одиниці – конструкції третього типу (в) є реалізацією цієї експресії, виявом експресивів. Для української і російської мов найхарактернішими є такі експресиви: а) експресиви-повтори: *Нарешті... Це сталося саме нарешті – миттєво, несподівано, свіжо, мов весняний дощ, не зважаючи на те, що очікування, розмови, розповіді сягнули апогею. І ось в цьому наелектризованому апогеї НАРЕШТІ все і сталося* (І. Роздобудько); *Впрочем, скільки себя помню – наблюдаю: мир несправедлив. Прекрасен, но несправедлив. В смысле, мир сам по себе – прекрасен. А мир людей – несправедлив и еще ...* (Т. Соломатина); б) експреси-сегменти: *МАЛЕНЬКІ СЕКРЕТИ ВЕЛИКОЇ ЖІНКИ. Ось мій щит і моя зброя. Ними я володію досконало* (Г. Тарасюк); *Борька! О его существовании Люда узнала, едва сделал в жизни первые шаги. Если кто и бессмертен на свете, так это он...* (Олег Зайончковский); в) експресиви-парцеляти: *Час плинув, і я завважив, що він відчув мою пильність. Я невідривно на нього дивилася, не помітити було б важкувато. Але його це не обходило. Муху я впіймала на власній тарані, яку мені подали до пива. Вгодовану зелену муху. Смарагдову та блискучу* (Л. Денисенко); *Не помню, что подарили мне родители на Новый год; думаю, я вовсе обошелся тогда без подарков. Однако к праздничному столу меня допустили* (Олег Зайончковский); г) експресиви-вставні і вставлені компоненти: *Та коли глянула баба на ту вчительку (Господи, молода-молодесенька!), щось потепліло в бабиних грудях, бо й у самої було трійко дітей, та ще мала стара Васька добре серце* (Г. Тарасюк); *Тете Оле она сказала, что это из-за того, что у моего двоюродного брата, кроме аденоидов, еще и частые простуды (хотя «простуды» - это тоже слишком красиво для моего двоюродного брата, потому что у него просто постоянно текут из носа зеленые сопля, а он даже сморкаться не умеет и глотает свои сопля, а когда ему нужно делать какое-то промывание, то вой стоит «на всю Ивановскую», как говорит бабушка)* (Т. Соломатина); г) експресиви-інверсиви: *Через годину в затишну Мартусину квартиру набилосся людей з двадцять* (І. Роздобудько); *Совсем иначе ощущала себя Катька после того родительского собрания, ощутившая себя на седьмом небе от счастья* (Т. Булатова); д) експресиви – еліптичні й анти-еліптичні конструкції: *Розпочинається конкурс на правильну відповідь! У нагороду – фото* (Г. Вдовиченко); *– У него что, золотая медаль? – заинтересовалась Марина, разливая остатки зеленого чая в микроскопические чашки* (Т. Веденская); е) експресиви-порівняння: *Коли я зашивала черевице курко-кролика грубими нитками, наді мною з повагою вже схилилися всі четверо і дивилися, як на бога* (Ірен Роздобудько); *Завидев Урусова, они последовательно клюнули белами головками, как куры на ниточках в известной детской игрушке* (Олег Зайончковский).

Вибір тих чи тих типів експресивних значень і засобів їх репрезентації залежить щоразу від прагматичної настанови мовлення і її функціонально-стильового вираження, тобто, від ситуації мовлення, різновидів функціональних стилів, підстилів і жанрів, і мотивуються національною специфікою мови і культури. У кожному із зазначених концептів- експресивів виділяємо лексико-синтаксичні засоби. Зокрема, концепт-експресив *порівняння* репрезентується в українській і російській мовах синтаксичними засобами вербалізації, як-от: а) простими реченнями з порівняльним значенням: *Є баба – нема харчів. Є харчі – нема баби* (Олег Черногуз); *Газировка с сахаром – чистое орудие дьявола* (Т. Веденская); б) складнопідрядними реченнями: з компаративними підрядними частинами: *А покойников Катя боялась так же сильно, как возможной материнской гибели* (Т.Булатова); з підрядними присубстантивно-атрибутивними частинами: *В глубині його очей, які б ліпше на той момент було назвати маленькими свердлами, чайлось щось таке... щось таке...* (Ірен Роздобудько); *По ночам Дик шатался по поселку в компании таких же балбесов, как и он сам, а к утру являлся завтракать* (Т. Устинова); з підрядними предикативними частинами, що виражають порівняльні відношення: *Тому спека за тридцять все ж таки переносилася на свіжому повітрі якось простіше, ніж у задушливій машині* (А. Коко-тюха); *Если маме плохо – то и мне становится плохо, даже если было хорошо* (Т. Соломатина); в) складносурядними реченнями із семантикою порівняння: *Туалет на північ, а ти біжиш на схід* (Олег Черногуз); *Рыбки быстро передохли, а птица осталась и якобы называла хазяйку по имени: «Иррр-риска! Ирр-риска!»* тощо.

Так через експресиви можлива презентація глибинних механізмів моделювання синтаксично репрезентованих концептів і в цілому динаміки мовленнєво-мислительних процесів через мовні образи-концепти. Мовний образ-концепт є фрагментом цілісної мовної картини світу. Сучасна антропоцентрична семантика неминуче зустрічається із проблемою, як реконструювати цей фрагмент. Окремі дослідники реконструюють мовний образ-концепт, відштовхуючись від його імені, і відповідно будують названий цим іменем фрагмент мовної картини світу через опис його парадигматичних, синтагматичних, епідигматичних зв'язків. Проте, можна іти й іншим шляхом: реконструювати мовний образ-концепт, або фрагмент мовної картини світу, виходячи із семантики мовних і мовленнєвих одиниць. Цей інший шлях уявляється ефективнішим, оскільки відкриває перед дослідником перспективу створення найповнішої картини мовної інтерпретації смислової універсалії: звернення до мовних і мовленнєвих одиниць, що містять інформацію про

об'єкт дійсності: до слова, речення / висловлювання, тексту, – супроводжується виявленням тих смислів, які виявляються у певних дискурсах, ситуаціях спілкування, мовленнєвих жанрах. По-іншому, такий шлях реконструкції мовного образу-концепта заснований на постулаті широкої семантики, що демонструє тісний зв'язок із прагматикою: мовні одиниці мають вивчатися у єдності їх значення і смислу, детермінованого екстралінгвістичним контекстом.

У цьому плані і потрібно апелювати до *синтаксичного концепту* в цілому та *концепту експресив* зокрема.

Визнаючи той факт, що мовний образ-концепт створюється семантикою і прагматикою мови, вважаємо, що реконструкція відображеної у мові смислової універсалії має здійснюватися через звернення до усіх семантизованих рівнів мови, а також до прагматики мови з огляду на її семантизованість, у чому й вбачаємо перспективу дослідження.

Список використаних джерел

1. Бородин Н.А. Синтаксический способ репрезентации концепта «память» / Н.А. Бородин. – Вестник Вятского государственного университета: Филология и искусствоведение: научный журнал. – 2009. – №3(2). – С.61-64.
2. Булынина М.М. Глагольная каузация динамики синтаксического концепта (на материале русской и английской лексико-семантических групп глаголов перемещения объекта) – М.М. Булынина. – Воронеж: Изд-во Воронежского государственного университета, 2004. – 212с.
3. Волохина Г. А. Синтаксические концепты русского простого предложения / Г. А. Волохина, З. Д. Попова. – Воронеж: б.и., 1999. – 196с.
4. Загнітко А.П. Типологія категорій та одиниць когнітивного синтаксису / А.П. Загнітко. – Наукова скарбниця освіти Донеччини. – 2008. – №2(3). – С. 45-51.
5. Казарина В.И. Синтаксический концепт «состояние» в современном русском языке (к вопросу о его формировании): монография / В.И. Казарина. – Елец: Изд-во Елецкого госуд. университета им. И.А. Бунина, 2002. – 225 с.
6. Карамішева І.Д. Дискусійність виокремлення «синтаксичного концепту» в сучасних лінгвокогнітивних дослідженнях / І.Д. Карамішева // Інтернет ресурс. – Режим доступу: <http://litmisto.org.ua/?p=8153>.
7. Кубрякова Е.С. Эволюция лингвистических идей во второй половине XX века / Е.С. Кубрякова // Язык и наука конца XX века. – М.: Флинта, 1995. – С.141-238.
8. Полевые структуры в системе языка / [З.Д. Попова, И.Д. Стернин, Е.А. Беляева и др.; научн. ред. З.Д. Попова]. – Воронеж: изд-во Воронеж. ун-та, 1989. – 196с.
9. Попова З.Д. Синтаксическая система русского языка в свете теории синтаксических концептов / З.Д. Попова. – Воронеж: Истоки, 2009. – 209с.
10. Селіванова О.О. Когнітивний аспект синтаксису // Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: підручник. – Полтава: Довкілля-К, 2008. – С. 469-475.
11. Тошович Бранко. Экспрессивный синтаксис глагола русского и сербского/хорватского языков / Бранко Тошович. – М.: Языки славянской культуры, 2006. – 560 с.
12. Фурс Л.А. Синтаксически репрезентируемые концепты: автореф. дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.04; 10.02.19 / Л.А. Фурс. – Тамбов: ТГУ им. Г.Р. Державина, 2004. – 36с.

In the suggested article the author makes an attempt to prove the notion «concept of expressive units» and to specify its place in the system of syntactic concepts. Different types of expressiveness in different types of syntactic units are singled out, the most typical expressive units, which make the presentation of remote mechanisms of syntactically represented concepts modelling possible and the whole dynamic of language and cogitative processes are described.

Key words: *concept, grammatical concept, syntactical concept, concept of expressive units, expressive meaning, syntactic means, concepts modeling.*